

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343.98

В. Коновалова, академік Національної академії правових наук України

Проблеми методології галузевих наук (на прикладі наук кримінально-процесуального циклу)

Сучасні методи пізнання досить широко розкриті у філософській і спеціальній науках. Серед них незмінним залишається звернення до діалектичного методу як найбільш розробленого в радянській і пострадянській філософській літературі, а також філософській літературі Болгарії (Тодор Павлов) та в інших країнах.

Чимало філософських концепцій знайшли своє відбиття в окремих дослідженнях теорії пізнання, зокрема категорій діалектики. Серед названих найбільш привабливою є проблема взаємозв'язку методології діалектики та її зв'язку з методами галузевих наук, де вона знаходить своє втілення. У цьому плані можна зустріти нечисленні спроби інтерпретувати наукові концепції діалектики через галузеві науки, серед яких знаходять своє місце юридична наука й ті її численні галузі, які досить нерішуче звертаються до понять діалектики та їх тлумачення через такі її галузі, як кримінальне право, кримінальний процес, кримінологія, криміналістика, цивільне право та ін.

Окремі методи пізнання, які формулюються в названих галузях правової науки, що спираються, як правило, на загальний діалектичний метод, обмежуються найчастіше тільки згадуванням про значення діалектичного методу і не розглядають його зв'язку з методами галузевої науки, що становлять програму їх розвитку й трансформації в них концепцій діалектики.

Найяскравіше таку тенденцію підміни розгляду окремих методів науки загальним гаслом — діалектичний метод — зустрічаємо в авторефератах кандидатських і докторських дисертацій, що претендують на роль пізнавальних методів у розвитку власних концепцій окремих напрямів.

Розгляд діалектичного методу в його застосуванні до окремих методів науки зазвичай обмежується загальною вказівкою на оперування ним як вихідним методом пізнання. Далі таких указівок як у підруч-

никах для вузів (з профільних дисциплін), так і в дисертаціях (кандидатських і докторських) справа майже не зрушила з місця. Варто звернутися до нещодавно захищених дисертацій з правових проблем, щоб переконатися в тій сумнівній стандартизації викладу методів дослідження, де діалектичний метод згадується як заголовний; за ним йдуть історичний, структурного аналізу, порівняльний та ін. Діалектичний же метод, по суті, не розглядається¹.

У безлічі дисертацій діалектичний метод тільки називається, його трансформація в окремі методи не розглядається, він завжди стоїть осторонь, як якийсь символ, якому поклоняються.

Водночас в історії виникнення й розвитку цієї проблеми ми виявляємо деякі монографічні роботи, що заслуговують особливої уваги. Ідеться про здобуток відомого болгарського філософа П. Глідєва, якому належить уперше критичне вивчення проблеми пізнання в галузевій науці. У його монографії, присвяченій діалектиці пізнання у кримінальному процесі (1965 р.), уперше досліджені проблемні теорії пізнання в окремій юридичній галузі — у кримінальному процесі. З позицій філософських категорій ним розглянуто специфіку пізнання у кримінально-процесуальній науці.

Поглиблене вивчення теорії пізнання у кримінально-процесуальній науці, що належало дослідженням як філософів, так і юристів, було, мабуть, першою й останньою ластівкою². Здобутки російських та українських філософів теж свідчили про значний інтерес до проблеми пізнання в юридичній діяльності. Серед них можна назвати книгу А. А. Старченка «Логика в судебном исследовании», його ж «Гипотеза

¹ Див.: Пашинін О. І. Досудове провадження у кримінальному процесі України : автореф. ... дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / О. І. Пашинін. – Х., 2011. – С. 3; Більшевець О. В. Концептуальні засади застосування психологічного впливу у сфері судочинства : автореф. ... дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / О. В. Більшевець. – К., 2011. – С. 3; Барцицька А. Криміналістичні технології: сутність та місце в системі криміналістичної науки : автореф. ... дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / А. Барцицька. – О., 2011. – С. 2; Шостко О. Ю. Теоретичні та прикладні проблеми протидії організованій злочинності в європейських країнах : автореф. ... дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук / О. Ю. Шостко. – Х., 2010.

² Див.: Гиндєв П. Диалектиката на познанието в наказателния процес / П. Гиндєв. – София : БАН, 1962. – 296 с.

Рецензия на эту работу опубликована в журнале «Философская мысль» (Болгария, Ин-т философии ВАН). Див.: Коновалова В. Диалектиката на познанието в наказателния процес / В. Коновалова. – София : БАН, 1965. – С. 126.

и познание действительности»¹, а також праці відомого українського філософа П. В. Копніна², що стосуються теорії пізнання. Усі вони за-слуговують найвищої оцінки.

Дослідження, що належать до періоду 1966–1970 років, поступово наближали теорію пізнання до галузевих наук, висвітлювали проблеми логіки у правовій царині та її роль у теорії та практиці судочинства. Названі проблеми вперше були порушені в працях А. О. Старченка, М. С. Строговича, Г. М. Александрова, О. М. Ларіна, Я. Пещака, В. О. Коновалової та ін. Тематика окремих включень проблем пізнання (як логіки й діалектики) стосувалася головним чином таких загальних напрямків, як логіка в судочинстві, роль інтуїції в пізнанні, гіпотеза й версія в розслідуванні, аналогія та її роль у судочинстві, пізнавальна функція логіки у криміналістичній тактиці та ін.

Названі наукові здобутки поступово наближали правову науку та її галузі до розуміння системи методів пізнання, що віддзеркалюють взаємозв'язок загальної теорії пізнання та її інтерпретації в галузевих (юридичних) науках. Однак такий рух досить швидко вичерпав свої можливості і створення методології окремих наук замінилося загальним розумінням того, що головним методом пізнання є все-таки діалектичний метод, інші ж належать до окремих наукових методів. Така тенденція знайшла своє віддзеркалення у кримінальному циклі правових наук, зокрема у криміналістиці.

Перші спроби визначити методи науки та їх систему стосовно криміналістики належали Р. С. Белкіну, який у численних виданнях підручників з криміналістики та в інших працях позначив методи пізнання в цій приватній галузі, з'єднавши їх із предметом дослідження. До таких методів, на його думку, належать головним чином окремі наукові методи, притаманні саме цій галузі знань, а до загальнонаукових він відніс методи виміру, зіставлення та ін., знайшовши в них нібито переломлення діалектичного методу як загального методу пізнання. Слід зазначити, що Р. С. Белкін у низці своїх підручників та в інших виданнях дав досить повну класифікацію методів криміналістики, не зачіпаючи загального методу пізнання.

Названі методи, що становлять методологію криміналістики, тією чи іншою мірою були викладені й у підручниках інших авторів, які

¹ Див.: Старченко А. А. Логика в судебном исследовании / А. А. Старченко. – М. : Госюриздат, 1958; Старченко А. А. Гипотеза. Судебная версия / А. А. Старченко. – М., 1962.

² Копнин П. В. Гипотеза и познание действительности / П. В. Копнин. – Киев, 1962; Він же. Рассудок и разум и их функции в познании / П. В. Копнин // Вопр. философии. – 1963. – № 4.

віддавали перевагу викладу окремих спеціальних методів розгляду деяких форм пізнання, що стосується окремої науки. Єдиним методом пізнання, що віддзеркалює інтерпретацію категорій діалектики, був метод ідентифікації, найповніше поданий С. М. Потаповим. Із часом цей метод було віднесено до так званої теорії ідентифікації, що стало «альфою й омегою» криміналістики. Захоплення цією теорією залишило недослідженими інші категорії матеріалістичної діалектики, як-от: аналіз і синтез, причина і слідство, сутність і явище, загальне й одиничне, тотожність і розходження та інші, які є категоріями пізнання. А ось їх розроблення серйозно розширили б методологічні підвалини криміналістичної науки та їх практичну інтерпретацію. Варто звернути увагу на те, що в криміналістичній літературі, зокрема у підручниках з криміналістики, намітилася досить усталена тенденція розглядати проблеми методології як систему окремих методів, властивих науці, ігноруючи діалектичний метод, а в окремих випадках підмінювати його категоріями логіки, що не відповідає правильному розумінню методологічних концепцій.

Окремі положення логіки як науки про правильне мислення почали займати позиції теорії пізнання, що явно не означає заповнення функцій пізнання. Аналіз, вимір, порівняння, індуктивний і дедуктивний методи трактуються як окремі приписи методології пізнання, нібито тяжіючи до окремих положень діалектики. Такого роду викладення методології започатковано Р. С. Белкіним у підручниках і курсах з криміналістики, а згодом він зустрічається і в підручниках інших авторів та авторських колективів. Так, якщо звернутися до підручників за редакцією цього науковця та до його власних праць, ми виявимо наступне викладення розглядуваної проблеми.

Так, в одному з перших підручників з криміналістики колективу авторів за редакцією Р. С. Белкіна методи криміналістики викладені як певна система загальнонаукових і спеціальних методів, де марксистський діалектичний метод іменується заголовним, основним, проникаючим в окремі наукові методи. Розгляд останнього зосереджено в таких словах: «Діалектичний метод виступає в криміналістиці, як і в інших галузевих науках, базовим методом науки, тобто таким, на якому ґрунтуються, з якого випливають усі інші методи, застосовувані в наукових дослідженнях, — загальні (загальнонаукові і спеціальні методи криміналістики)»¹. Більш докладної інтерпретації діалектичного

¹ Див.: Криміналістика : учебник. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 31.

методу ми не зустрічаємо в жодному наступному виданні за редакцією або за авторством Р. С. Белкіна.

Разом із тим у роботі цього вченого, яка вийшла десятьма роками пізніше і яка становить собою визначне явище у криміналістичній науці, саме адаптація категорій діалектики знайшла своє відбиття як у деяких положеннях системи вчень і теорій криміналістики, так і у викладенні окремих із них¹. Ідеться про викладення теорії ідентифікації й діагностики, а також про теорії причинності, які за своєю суттю є не що інше, як адаптація теорії відбиття в криміналістиці, зокрема, таких її категорій, як тотожність і розходження, причина і слідство. Автором дуже широко були подані співвідношення категорій діалектики та їх значення в розвитку теорії криміналістики та її окремих напрямів². Саме в розгляді цих теорій ми виявляємо взаємозв'язок діалектики з науковими положеннями галузевих наук.

На жаль, розгляду проблем методу діалектики в тлумаченні через галузеві науки ми не знаходимо ані в російських, ані в українських виданнях підручників з криміналістики.

Традиційне викладення діалектичного методу пізнання у криміналістиці ми знаходимо у підручниках (колективних) за редакцією В. Ю. Шепітька та в його авторському підручнику, де розглядуване питання позначено без достатньої деталізації³.

Більш широке викладення адаптації діалектичного методу міститься в колективному підручнику з криміналістики, виданому Харківським національним університетом внутрішніх справ. Проблема пізнання в ньому розглянута з позицій законів діалектики, які, на думку авторів, повинні розкриватися через окрему науку. Як вбачається, це вже рух уперед, спроба викласти позиції діалектики про застосування цих законів в окремій галузі знань⁴. У підручнику названі такі закони діалектики, як загальний взаємозв'язок явищ природи суспільства, безперервний розвиток і зміна предметів пізнання, трансформація кількісних явищ у якісні та ін.⁵

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики: Частные криминалистические теории [в 3 т. Т. 2] / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – 464 с.

² Там само. – С. 244, 393.

³ Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько. – К. : ІнЮре, 2004. – С. 21–23; Криміналістика : курс лекцій. – 3-тє вид. / за заг. ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Одиссей, 2009. – 368 с.

⁴ Див.: Криміналістика : підручник / В. Д. Берназ та ін. ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. – Х. : ХНУВС, 2011. – С. 29, 30.

⁵ Там само.

Спроба розглянути діалектичний метод як загальний метод пізнання та його тлумачення у криміналістиці була розпочата в підручнику з криміналістики, виданому колективом київських учених. Їх твердження зводилися до того, що діалектичний метод не є єдиним загальним методом, а існує нарівні з метафізичним та іншими методами, а тому його стандартизація є хибною¹. Обмежившись цим постулатом, автори не розглядали можливості подальшої інтерпретації названих методів через окрему галузь.

Трактування деяких категорій діалектики щодо окремої галузі знань можна простежити на прикладі названих категорій стосовно процесу розслідування злочинів, який за своєю суттю є процесом пізнання. Розслідування злочинів теж має пізнавальний характер. Його специфіка полягає в тому, що пізнання в цій царині людської діяльності здійснюється у формі доказування.

Збирання доказів здійснюється за допомогою проведення слідчих дій, а їх дослідження й оцінка полягають у з'ясуванні відомостей про факти, в їх перевірці, в установленні їх вірогідності. Своєрідність процесу пізнання при розслідуванні злочинів полягає головним чином у тому, що його предметом є суспільно небезпечні й протиправні діяння. Їх дослідження в більшості випадків ускладнюється тим, що особа, яка провадить розслідування, як правило, не уявляє ці дії у вигляді повної картини. У розпорядженні слідчого є тільки деякі сліди, під час аналізу яких він повинен відновити картину, що відбулася у всій її складності. Тому діяльність слідчого (розумова і процесуальна) проходить за таких умов, коли не можна з'ясувати природні причинні зв'язки, коли знищені або замасковані сліди, а зв'язок між речами й подіями нерідко постає в перекрученому вигляді, як і сутність явищ. Це й визначає характер діяльності слідчого як пізнавальної.

Змістом пізнання при розслідуванні злочинів є розумова діяльність, підлегла загальним законам мислення, а формою, в якій проходить пізнання в даній конкретній галузі, є специфічна зумовлена кримінально-процесуальним законом діяльність, що регулює процес збирання доказів.

За своєю гносеологічною природою пізнання при розслідуванні злочинів тотожно пізнанню загальному. Пізнання в цьому процесі підлегла загальним законам гносеології. Закони й категорії матеріалістичної діалектики в даній сфері, як і в інших царинах, є єдинонауковим

¹ Криміналістика: академічний курс : підручник / Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров [та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – С. 31, 32.

методом пізнання. Діалектика в пізнанні конкретного (при розслідуванні злочинів) виявляється у сходженні від живого споглядання (почуттєвого пізнання) до абстрактного мислення (логічного пізнання).

Почуттєвість пізнання при розслідуванні злочинів не має такого безпосереднього характеру, як у галузях знань, що мають своїм предметом фізичні, хімічні чи біологічні явища. Про безпосереднє сприйняття тут можна вести мову тільки стосовно результатів події, що трапилась, які виступають у вигляді слідів злочину в широкому розумінні. До останніх належать як сліди в буквальному значенні — сліди рук, ніг, знарядь злому, транспорту тощо, так і виражені в інших формах — у показаннях свідків, обвинувачуваних та ін. Але й така обмежена безпосередність сприйняття події злочину створює необхідні передумови для його пізнання. Процес пізнання в розслідуванні здійснюється за допомогою категорій аналізу й синтезу, причини і слідства, сутності і явища, тотожності й розходження та ін. Застосування їх відповідно в кожній галузі знань має особливості, що визначаються співвідношенням загального діалектичного методу і спеціальних методів галузевих наук.

Діалектичні категорії аналізу й синтезу, сутності і явища в процесі пізнання при розслідуванні злочинів набувають певної специфіки. Зокрема, аналіз у цьому процесі розслідування виступає в різних формах залежно від того, які функції він виконує. Аналіз події злочину за його слідами, зроблений при огляді місця події, виступає як умовне, уявне розчленування, як відокремлений розгляд обстановки, обставин, слідів та ін. Аналіз при підготовці й проведенні допиту полягає у вивченні конкретних матеріалів, наявних у розпорядженні слідчого, у формулюванні запитань, у накресленні тактичної лінії допиту тощо.

Специфіка застосування категорії сутності і явища пізнання при розслідуванні злочину теж визначена предметом дослідження. Сутність окремих явищ, що становлять результат злочинної дії, не тільки не спливає на поверхню, а й маскується, набуває перекрученого вигляду, ретельно вуалюється. Такі труднощі в пізнанні сутності окремих явищ у процесі розслідування мають місце у випадках приховування слідів злочину, інсценування обстановки його події та ін.

Найчастіше за вихідний момент слідчий має у своєму розпорядженні певний (більший або менший) комплекс даних, що характеризують результати злочинної дії. Ці первинні відомості виступають наслідком певних причин, установити які і є завданням слідчого.

Однією з особливостей пізнавального процесу при розслідуванні злочинів є встановлення об'єктивної істини, тобто з'ясування всіх обставин злочинної події, що можливо зробити шляхом побудови слідчих версій різного роду і значущості.

Розгляд окремих категорій діалектики стосовно окремої галузі знань є спробою дослідження галузевих методологій науки на прикладі інтерпретації положень теорії відображення.

Коновалова В. Проблемы методологии частных наук

В статье рассматриваются проблемы методологии (в свете теории познания) частных наук. Указывается связь категорий диалектики, как ступеней познания применительно к отдельным областям знаний.

Ключевые слова: категория диалектики, частные науки.

Konovalova V. Problems of special science methodology

The article deals with some problems of methodology (in the light of epistemology) of special sciences. The relation of categories of dialectics to phases of cognition as applied to certain areas of knowledge is pointed out.

Keywords: dialectics, individual methods.